

Twierdzenie o powracaniu i pewne zagadki nierównowagowej mechaniki statystycznej

Henryk ŻOŁĄDEK*

1. Twierdzenie Poincarégo o powracaniu.

Zacniemy od kilku przykładów.

(A) **Obrót na okręgu.** Utożsamiamy okrąg $\mathbb{S}$ z $\mathbb{R}/\mathbb{Z} = \{x \pmod{1} : x \in \mathbb{R}\}$. Dla $\alpha \in [0, 1)$ kładziemy

$$R_\alpha(x) = x + \alpha \pmod{1}$$

i dostajemy przekształcenie $R_\alpha : \mathbb{S} \rightarrow \mathbb{S}$. Jego dynamika w istotny sposób zależy od tego, czy „kąt obrotu” α jest wymierny.

Jeśli $\alpha = \frac{p}{q} \in \mathbb{Q}$ jest nieskracalnym ułamkiem, to przekształcenie R_α jest

okresowe, $R_\alpha^q \stackrel{\text{df}}{=} \underbrace{R_\alpha \circ \dots \circ R_\alpha}_q = Id$ (q -krotna iteracja jest identycznością),

bo $R_\alpha^q(x) = x + p \pmod{1} = x$. To oznacza, w szczególności, że $R_{p/q}$ ma **własność powracania**:

Dla dowolnego punktu początkowego $x_0 \in \mathbb{S}$ jego dodatnia orbita $\mathcal{O}^+(x_0) = \{R_{p/q}(x_0), R_{p/q}^2(x_0), \dots\}$ przechodzi przez punkt x_0 .

Przy tym to przechodzenie zachodzi nieskończenie wiele razy; w istocie, ta orbita jest skończonym zbiorem.

Jeśli α jest niewymierne, to orbity dodatnie wszystkich punktów są nieskończone. Niemniej jednak, R_α posiada **własność powracania** w nieco zmodyfikowanej wersji:

Dla dowolnego punktu początkowego x_0 i dowolnego jego otoczenia U orbita $\mathcal{O}^+(x_0)$ przecina U .

Tutaj także przechodzenie orbity przez U zachodzi nieskończenie wiele razy. Ta własność wynika z faktu, że każdy zbiór $\mathcal{O}^+(x_0)$ jest gęsty w $\mathbb{S}$. W teorii układów dynamicznych mówi się, że R_α ma własność **topologicznej tranzytywności**; również mówi się, że dynamika R_α jest **prawie okresowa**.

(B) **Skośny obrót torusa.** Niech $X = \mathbb{T}^2 = \mathbb{R}^2/\mathbb{Z}^2 = \mathbb{S} \times \mathbb{S}$ będzie dwuwymiarowym torusem. Zdefiniujmy przekształcenie $T : X \rightarrow X$ następująco:

$$T(x, y) = (x, x + y \pmod{1}).$$

To oznacza, że okręgi $\mathbb{S}_x = \{x\} \times \mathbb{S} = \{(x, y) : y \in \mathbb{S}\} \subset X$ są niezmiennicze względem przekształcenia T , a ograniczenie T do każdego z tych okręgów jest obrotem o kąt zależny od wyboru okręgu. Dynamika przekształcenia T jest w pewnym sensie hybrydowa: dla x wymiernego $T|_{\mathbb{S}_x} : \mathbb{S}_x \rightarrow \mathbb{S}_x$ jest okresowe, a dla $x \notin \mathbb{Q}$ jest ono prawie okresowe.

Łatwo zauważyć, że własność powracania w drugiej wersji jest spełniona.

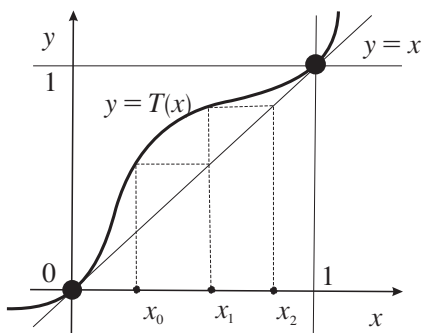
(C) **Siodło-węzeł na okręgu.** Wzór

$$T(x) = x + \frac{1}{8} \sin^2(\pi x)$$

określa homeomorfizm przestrzeni $X = \mathbb{S}$. Istotnie, funkcja T spełnia $T(x+n) = T(x) + n$ dla $n \in \mathbb{Z}$ i jest rosnąca. Mamy $T(n) = n$ dla $n \in \mathbb{Z}$, co oznacza, że punkt $0 \in \mathbb{S}$ jest punktem stałym indukowanego przekształcenia okręgu.

Następnie, dla $0 < x < 1$ mamy $x < T(x) < 1$. To oznacza, że dla dowolnego punktu $x_0 \neq 0 \in \mathbb{S}$ jego dodatnia orbita $\mathcal{O}^+(x_0)$ pochodzi od zbioru punktów

*Wydział Matematyki, Informatyki i Mechaniki, Uniwersytet Warszawski, Banacha 2, 02-097 Warszawa, zoladek@mimuw.edu.pl

Rys. 1. Siodło-węzeł na okręgu

Miara μ w zbiorze X jest określona na pewnej σ -algebrze $\mathfrak{M}$ podzbiorów X .

Mamy:

$\emptyset, X \in \mathfrak{M}$;

jeśli $A, B \in \mathfrak{M}$, to $A \setminus B \in \mathfrak{M}$ i

$A \cap B \in \mathfrak{M}$;

jeśli $A_1, A_2, \dots \in \mathfrak{M}$, to $\bigcup A_n \in \mathfrak{M}$.

Miara $\mu : \mathfrak{M} \rightarrow \mathbb{R}_+ \cup \{\infty\}$ ma następujące własności:

$\mu(\emptyset) = 0$;

jeśli $A \subset B$ to $\mu(A \setminus B) = \mu(A) - \mu(B)$;

jeśli zbiory $A_1, A_2, \dots$ są parami

rozłączne, to $\mu\left(\bigcup A_n\right) = \sum \mu(A_n)$

(przeliczalna addytywność).

Miara μ nazywa się **probabilistyczną**,

jeśli $\mu(X) = 1$.

W zastosowaniach do układów dynamicznych zwykle przestrzeń X jest przestrzenią metryczną, σ -algebra jest generowana przez podzbiory otwarte (jest to tzw. σ -algebra zbiorów borelowskich) a miara jest regularna.

Zwykle się mówić, że pewna własność (punktów z X) zachodzi dla **prawie wszystkich** punktów z $A \in \mathfrak{M}$, jeśli zbiór punktów z A pozbawionych tej własności ma miarę zero.

Niech zbiór $B \subset A$ składa się z tych punktów $x \in A$, które nigdy nie powracają do A . Nietrudno przekonać się, że $B \in \mathfrak{M}$, o ile $A \in \mathfrak{M}$. Jeśli $x \in B$, to jego obrazy $T^n(x)$, $n = 1, 2, \dots$, leżą poza A ; tym bardziej $T^n(x) \notin B$ lub, równoważnie, $x \notin T^{-n}(B)$. Widzimy, że $B \cap T^{-n}(B) = \emptyset$ dla $n \geq 1$. Ale wtedy $T^{-1}(B) \cap T^{-1-n}(B) =$

$$= T^{-1}(B \cap T^{-n}(B)) = T^{-1}(\emptyset) = \emptyset$$

i, analogicznie, $T^{-k}(B) \cap T^{-k-n}(B) =$

$$= T^{-k}(B \cap T^{-n}(B)) = \emptyset \text{ dla } n \geq 1$$

i $k \geq 0$. Zatem zbiory $T^{-n}(B)$ są parami

rozłączne. Ponadto mają taką samą

miarę, $\mu(T^{-n}(B)) = \mu(B)$. Z własności

przeliczalnej addytywności miary μ

dostajemy $\mu\left(\bigcup_{n=0}^{\infty} T^{-n}(B)\right) = \sum_{n=0}^{\infty} \mu(B)$.

Gdyby $\mu(B)$ było dodatnie, to ta ostatnia

miara byłaby nieskończona, ale to przeczy

własności $\mu\left(\bigcup_{n=0}^{\infty} T^{-n}(B)\right) \leq \mu(X) = 1$

(miara jest probabilistyczna). Zatem

$\mu(B) = 0$, co oznacza, że prawie każdy

punkt z A ma własność powracania do A .

ciągu $\{x_1 = T(x_0), x_2 = T^2(x_0), \dots\} \subset \mathbb{R}$, który jest rosnący i zbieżny do $\lim_{n \rightarrow \infty} x_n = 1$ (patrz rysunek 1). Punkt stały $0 \in \mathbb{S}$ jest z jednej strony przyciągający, a z drugiej odpychający; stąd jego nazwa, **siodło-węzeł** (charakterystyczna dla analogicznego punktu stałego w dynamice dwuwymiarowej).

Czytelnik łatwo zauważy, że tylko jednopunktowa orbita punktu stałego $\mathcal{O}^+(0) = \{0\}$ ma własność powracania według obu powyższych definicji. Dla $x_0 \neq 0 \in \mathbb{S}$ orbita $\mathcal{O}^+(x_0)$ rozmięka się z dostatecznie małym otoczeniem punktu x_0 .

Ostatni przykład pokazuje, że nasze definicje własności powracania nie są adekwatne do zagadnień dynamicznych. Podstawowym elementem, którego tu brakuje, jest pojęcie miary niezmienniczej. Definicja miary jest dosyć abstrakcyjna i podajemy ją na marginesie.

Dla przekształcenia $T : X \rightarrow X$ miara μ jest **niezmiennicza**, jeśli

$$\mu(T^{-1}(A)) = \mu(A);$$

tutaj zakładamy, że przekształcenie jest mierzalne ($T^{-1}(\mathfrak{M}) \subset \mathfrak{M}$).

(Poniżej będziemy opuszczać napisy typu $A \in \mathfrak{M}$.)

W przykładzie (A) naturalną probabilistyczną miarą niezmienniczą dla obrotu R_α jest miara Lebesgue'a $\mu = \lambda^1 = dx$ na $\mathbb{S}$ (indukowana z miary Lebesgue'a na $\mathbb{R}$, gdzie $\lambda^1((a, b)) = b - a$). Ale w przypadku wymiernego obrotu, $R_{p/q}$, istnieją inne probabilistyczne miary niezmiennicze. Są to miary dyskretne

$$\mu = \frac{1}{q} (\delta_{x_0} + \delta_{x_1} + \dots + \delta_{x_{q-1}}),$$

równomiernie rozłożone na punktach orbit $\mathcal{O}(x_0) = \{x_0, \dots, x_{q-1}\}$ punktów okresowych. Tutaj δ_x jest tzw. miarą Diraca skupioną w punkcie x : $\delta_x(A) = 1$, jeśli $x \in A$, i $\delta_x(A) = 0$ w przeciwnym przypadku.

Jeśli obrót jest niewymierny, to jedyną regularną probabilistyczną miarą niezmienniczą μ jest miara Lebesgue'a. Posiada ona następującą własność **ergodyczności**:

Jeśli $T^{-1}(A) = A$, to $\mu(A) = 0$ lub $\mu(A) = 1$; jedyne podzbiory niezmiennicze są trywialne w sensie miarowym, zbiór pusty lub cała przestrzeń.

W przykładzie (B) naturalną miarą niezmienniczą dla T jest miara Lebesgue'a $\lambda^2 = dxdy$ na torusie: prostokąt $[a, b] \times [c, d]$ jest przekształcany na równoległobok o wysokości $b - a$ i długości podstawy $d - c$. Ale istnieją też miary niezmiennicze postaci

$$\mu = \delta_{x_0} \times \lambda^1,$$

tzn. takie, że $\mu(A \times B) = \delta_{x_0}(A) \cdot \lambda^1(B)$. Są to miary skupione na okręgach $\mathbb{S}_{x_0} \subset \mathbb{T}^2$. Mamy też miary dyskretne $\mu = \frac{1}{q} (\delta_{z_0} + \dots + \delta_{z_{q-1}})$ skupione na orbitach okresowych $\mathcal{O}(z_0) = \{z_0, \dots, z_{q-1}\} \subset \mathbb{S}_{x_0}$, $z_j = (x_0, y_j) = (x_0, y_0 + jx_0 \pmod{1})$, dla $x_0 = p/q \in \mathbb{Q}$.

W przykładzie (C) jedyną regularną probabilistyczną miarą niezmienniczą dla przekształcenia T jest skupiona w punkcie stałym tego przekształcenia,

$$\mu = \delta_0.$$

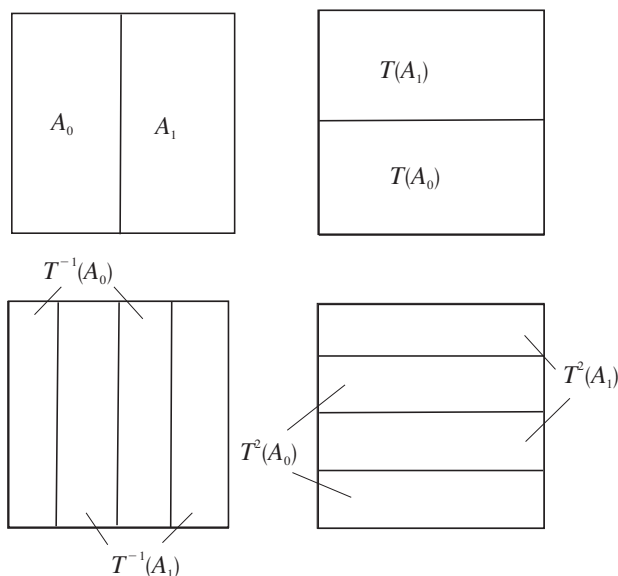
Teraz możemy sformułować **Twierdzenie Poincarégo o powracaniu**:

Niech przekształcenie $T : X \rightarrow X$ zachowuje probabilistyczną miarę μ . Wtedy dla każdego zbioru A o mierze $\mu(A) > 0$ prawie każdy punkt $x_0 \in A$ powraca do A , czyli $T^n(x_0) \in A$ dla pewnego $n > 0$.

Pomimo istniejących kontrowersji związanych z tym twierdzeniem, jego dowód jest niezwykle prosty. Przedstawiamy go obok na marginesie.

Teraz możemy na nowo rozważyć przykład (C). Każdy podzbiór $A \subset X$ dodatniej miary niezmienniczej musi zawierać punkt 0. Ale wtedy stwierdzenie „prawie każdy punkt $x_0 \in A$ ” oznacza, że $x_0 = 0$. Ten punkt nie opuszcza zbioru A .

Przykłady (A), (B) i (C) pokazują dosyć szczególne mechanizmy powracania.

Rys. 2. Przekształcenie piekarza

Warto uzupełnić tę listę następującym przykładem.

(D) Przekształcenie piekarza. Weźmy $X = [0, 1] \times [0, 1]$, czyli kwadrat o boku 1. Najpierw zagniatamy go do prostokąta $[0, 2] \times [0, 1/2]$, potem odcinamy prawą połówkę $[1, 2] \times [0, 1/2]$ i nakładamy ją na lewą połówkę. Z użyciem współrzędnych przekształcenie piekarza przyjmuje postać

$$T(x, y) = (2x, y/2) \text{ dla } x < 1/2 \text{ i } T(x, y) = (2x-1, (y+1)/2) \text{ dla } x \geq 1/2.$$

Łatwo zauważyć, że to przekształcenie zachowuje dwuwymiarową miarę Lebesgue'a $\mu = \lambda^2 = dx dy$:

(współczynnik rozciągania w poziomie) $\times$ (współczynnik ściskania w pionie) = 1. Okazuje się ponadto, że to przekształcenie posiada następującą **własność mieszania**:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \mu(T^{-n}(A) \cap B) = \mu(A) \cdot \mu(B).$$

To oznacza, że obraz $T^n(A)$ zbioru A po dużej liczbie iteracji rozkłada się prawie równomiernie w całym kwadracie (patrz rysunek 2).

Biorąc $B = A$ z $\mu(A) > 0$ dostajemy własność Poincarégo.

Własność mieszania jest silniejsza od własności ergodyczności; ta druga wynika z pierwszej. W szczególności, obrót niewymierny na okręgu nie jest mieszający, chociaż jest ergodyczny. Tutaj iteracje $T^n(A)$ zbioru A (który można wybrać w postaci krótkiego łuku) „wędrują” po okręgu, odwiedzając wszystkie miejsca, ale nie zmieniając swojego kształtu.

Powyżej sformułowaliśmy twierdzenie o powracaniu dla pojedynczego przekształcenia zachowującego miarę. W zastosowaniach fizycznych zwykle mamy do czynienia z ciągłą ewolucją pewnego układu, opisywanego serią równań różniczkowych. Wtedy mamy jednoparametrową rodzinę (potok) $\{S_t\}_{t \geq 0}$ przekształceń $S_t : X \mapsto X$ spełniającą warunki półgrupy: $S_0 = Id$, $S_{s+t} = S_s \circ S_t$. Taka rodzina zachowuje miarę μ , gdy $\mu(S_t^{-1}(A)) = \mu(A)$ dla każdego t . Rodzina $\{S_t\}$ zawiera dyskretną „kaskadę” $\{Id = S_0, T \stackrel{df}{=} S_1, T^2 = S_2, \dots\}$. Własność powracania dla potoku oznacza własność powracania dla przekształcenia $T = S_1$.

2. Paradoksy związane z twierdzeniem o powracaniu

Twierdzenie Poincarégo o powracaniu wywoływało (i najwidoczniej nadal wywołuje) dyskusje o charakterze filozoficznym. Są one związane z próbami jego zastosowania do układów fizycznych złożonych z dużej liczby cząstek. Standardowym przykładem jest gaz skupiony w połowce zbiornika, z którego usuwa się przegrodę. Inny przykład jest bardziej wyszukany i wiąże się z pewnym twierdzeniem pochodzącym od Ludwiga Boltzmanna.

2.1. Twierdzenie Liouville'a

Rozważmy gaz złożony z N klasycznych cząstek w obszarze (zbiorniku) $\Omega \subset \mathbb{R}^3$. Jego dynamika jest opisana układem $6N$ równań różniczkowych Newtona

$$\frac{dx_i}{dt} = v_i, \quad \frac{dv_i}{dt} = F_i, \quad i = 1, \dots, N,$$

gdzie $x_i \in \Omega$ są położeniami kolejnych cząstek, $v_i \in \mathbb{R}^3$ są ich prędkościami, a $F_i = F_i(x_1, \dots, x_N) = -\partial U / \partial x_i$ są siłami na nie działającymi.

Dla uproszczenia zakładamy, że masy cząstek są takie same (równe 1),

a potencjał $U = U(x_1, \dots, x_N)$ jest sumą energii potencjalnych wzajemnych oddziaływań cząstek, $U = \sum_{i < j} V(|x_i - x_j|)$. Ponadto przyjmujemy, że cząstki odbijają się od ścian zbiornika Ω zgodnie z regułą (kąąt padania) = (kąąt odbicia).

Tutaj przestrzenią fazową X , w której działa potok $\{S_t\}$ definiujący ewolucję układu N cząstek, jest

$$\Omega^N \times (\mathbb{R}^3)^N = \{(x_1, \dots, x_N, v_1, \dots, v_N) : x_i \in \Omega, v_i \in \mathbb{R}^3\} \subset \mathbb{R}^{6N}.$$

Twierdzenie Liouville'a mówi, że:

$6N$ -wymiarowa miara Lebesgue'a $\lambda^{6N} = d^3x_1 \dots d^3x_N d^3v_1 \dots d^3v_N$ jest niezmiennicza dla potoku $\{S_t\}$.

Niestety, ta miara nie jest probabilistyczna; nawet nie można jej unormować, bo $\lambda^{6N}(X) = \infty$. Jednak fizycy potrafią w sposób naturalny zmodyfikować powyższą miarę do niezmienniczej miary probabilistycznej. Istotny jest tu fakt, że energia całkowita układu E jest stała w trakcie ewolucji. Składa się ona z energii kinetycznej $T(v_1, \dots, v_N) = \frac{1}{2} \sum |v_i|^2$ i energii potencjalnej $U(x_1, \dots, x_N)$. Jeśli obszar Ω jest ograniczony, to przy naturalnych założeniach o potencjale wzajemnych oddziaływań V energia potencjalna U jest ograniczona z dołu i z góry. Natomiast ograniczoność T implikuje ograniczenia prędkości $|v_i|$. Zatem nałożenie jakiegoś warunku ograniczoności na E implikuje ograniczoność przestrzeni fazowej. Miary używane przez fizyków są postaci

$$\mu = \frac{1}{Z} \Phi(E) \lambda^{6N},$$

gdzie (suma statystyczna) Z jest czynnikiem normującym, a Φ jest pewną funkcją: np. $\Phi(E) = 1$ dla $E \in [E_0, E_1]$ i $\Phi(E) = 0$ poza tym przedziałem dla tzw. zespołu mikrokanonicznego, lub $\Phi(E) = \exp(-E/kT)$ dla zespołu kanonicznego (k jest stałą Boltzmana, a T temperaturą).

Wobec tego twierdzenie Poincarégo powinno dać się stosować do naszego układu. Jak to pogodzić z faktem, że raczej nie obserwuje się powrotu cząstek gazu do jednej połówki?

2.2. Lemat Kaca

Wyjaśnienie powyższego „paradoksu” leży w fakcie, że twierdzenie Poincarégo nosi charakter jakościowy, a nie ilościowy. Nic nie mówi się w nim o czasie powrotu.

Rozważmy zbiór A o dodatniej mierze z twierdzenia o powracaniu. Dla $x \in A$ zdefiniujemy

$$k_A(x) = \min \{n \geq 1 : T^n(x) \in A\}$$

i $k_A(x) = \infty$, gdy powyższa definicja nie działa. Jest to **czas pierwszego powrotu punktu x do zbioru A** . Twierdzenie o powracaniu mówi, że $k_A(x) < \infty$ dla prawie wszystkich punktów $x \in A$.

Nietrudno pokazać, że

$$\int_A k_A d\mu = \mu \left(\bigcup_{n \geq 1} T^{-n}(A) \right),$$

natomiast

gdys przekształcenie T jest ergodyczne, to

$$\int_A k_A d\mu = 1.$$

Jest to treścią **Lematu Kaca**. Stąd wynika, że im mniejsza jest miara zbioru A , tym dłuższy jest **średni czas $\langle k_A \rangle$ pierwszego powrotu do A** : $\langle k_A \rangle \sim 1/\mu(A)$. Po więcej szczegółów odsyłam czytelnika do monografii I. P. Kornfelda, Ya. G. Sinaj i S. V. Fomina „Teoria ergodyczna”.

W przypadku gazu w zbiorniku $\Omega = \Omega_1 \cup \Omega_2$, gdzie Ω_1 i Ω_2 są dwiema połówkami zbiornika, zbiór odpowiadający skupieniu się cząstek w Ω_1 ma postać $A = \Omega_1^N \times (\mathbb{R}^3)^N$ i ma miarę rzędu $1/2^N$. Dla małej liczby cząstek, np. $N = 4$, symulacje numeryczne demonstrują powracanie wszystkich cząstek do Ω_1 , ale dla $N = 40$ nic takiego nie daje się zaobserwować. Tu odsyłam czytelnika do książki F. Reifa „Fizyka statystyczna” (z berkeleyowskiego kursu fizyki). Dla N rzędu liczby Avogadro ($\sim 10^{23}$) oczekiwany czas powrotu jest superastronomiczny ($\sim 2^{10^{23}}$). Nawet fakt, że potok $\{S_t\}$ nie jest ergodyczny, bo energia układu E jest stała (porównaj przykład (B)), nie jest w stanie istotnie zaniżyć tego oszacowania.

2.3. Twierdzenie Boltzmanna

W teorii kinetycznej rozrzedzonych gazów podstawowym objektem jest tzw. **funkcja rozkładu** $f(v, t) = f(v)$ taka, że

$$f(v, t) \Delta^3 x \Delta^3 v$$

jest uśrednioną liczbą cząstek, które w chwili t znajdują się w małej kostce o objętości $\Delta^3 x$ wokół punktu $x \in \mathbb{R}^3$, i których prędkości leżą w kostce o objętości $\Delta^3 v$ wokół $v \in \mathbb{R}^3$. Tutaj objętości $\Delta^3 x$ i $\Delta^3 v$ są małe, ale nie za małe; takie, aby liczby $f \Delta^3 x \Delta^3 v$ były duże.

(W przypadku, gdy na cząstki gazu działa siła zewnętrzna, np. wywołana obecnością ścian zbiornika, funkcja rozkładu zależy również od x oraz poniższe równanie Boltzmanna jest bardziej skomplikowane; my rozważamy najprostszą sytuację.)

Funkcja rozkładu spełnia następujące **równanie kinetyczne Boltzmanna**:

$$\frac{\partial f}{\partial t}(v) = \int d^2 \omega \int d^3 v_2 \sigma(\omega) |v_1 - v_2| \{f(u_1) f(u_2) - f(v_1) f(v_2)\}.$$

Po prawej stronie tego równania mamy bilans będący rezultatem wzajemnych zderzeń cząstek: N_1 i N_2 cząstek zderza się ze sobą i część z nich opuszcza otoczenie punktu (x, v) oraz M_1 i M_2 cząstek zderza się i część z nich trafia w otoczenie punktu (x, v) .

Tutaj $N_1 = f(v_1) \Delta^3 x \Delta^3 v$, $v_1 = v$, $N_2 = f(v_2) \Delta^3 x \Delta^3 v$, $M_1 = f(u_1) \Delta^3 x \Delta^3 v$ i $M_2 = f(u_2) \Delta^3 x \Delta^3 v$. Wielkość $\sigma(\omega)$ (zależna od potencjału wzajemnego oddziaływania) jest tzw. przekrojem czynnym rozpraszania, t.j. zderzenia się dwóch cząstek o prędkościach v_1 i v_2 , które potem rozbiegają się z prędkościami u_1 i u_2 pod kątem bryłowym ω (względem $v_{1,2}$ w układzie środka masy, patrz rysunek 3).

W równaniu Boltzmanna jest ukryte istotne założenie o **molekularnym chaosie**:

Uśredniona liczba par cząstek w kostce o objętości $\Delta^3 x$ wokół x i z prędkościami w kostkach o objętościach $\Delta^3 v$ wokół v_1 i v_2 wynosi

$$N_1 N_2 = f(v_1) \Delta^3 x \Delta^3 v \cdot f(v_2) \Delta^3 x \Delta^3 v.$$

Zdefiniujmy za Boltzmannem funkcję

$$H(t) = \int f(v, t) \ln f(v, t) d^3 v;$$

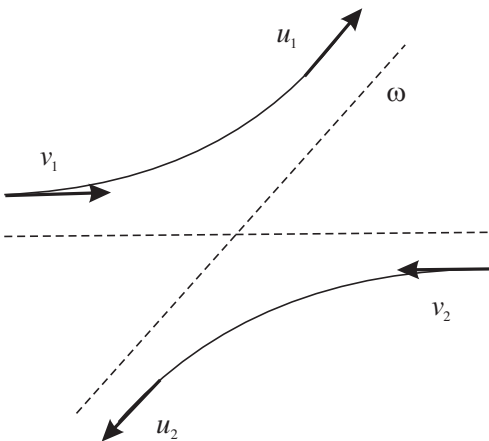
z dokładnością do współczynnika odpowiada ona minus entropii układu.

Z równania Boltzmanna wynika następujące **twierdzenie H Boltzmann**:

$$\frac{dH}{dt} \leq 0.$$

Niewątpliwie Boltzmannowi chodziło o matematyczne wyprowadzenie trzeciego prawa termodynamiki orzekającego, że entropia nie maleje. Ponadto z tego twierdzenia i z równania Boltzmanna wynika, że funkcja rozkładu powinna dążyć, przy t dążącym do nieskończoności, do równowagowego rozkładu Maxwella

$$f_0 = \text{const} \cdot \exp(-a(v - v_0)^2).$$

Rys. 3. Rozpraszanie dwóch cząstek

Oczywiście Boltzmann miał na imię Ludwig Eduard.

Sądząc z literatury, twierdzenie to doczekało się ostrej krytyki. Jednym z argumentów była sprzeczność z niezmienniczością równań Newtona względem odwrócenia strzałki czasu. Ten „paradoks odwracalności” wyjaśniano założeniem o molekularnym chaosie; zderzenia mogą powodować chwilowe załamania się tego postulatu. Podnoszony był również argument sprzeczności z twierdzeniem Poincarégo, „paradoks powracania”. Zainteresowanym polecam książkę K. Huanga „Mechanika statystyczna”.

Wydaje się, że wyjaśnienie ostatniego paradoksu leży w zakresie dosyć elementarnej matematyki. W samej definicji funkcji rozkładu zakłada się, że liczba cząstek $f\Delta^3x\Delta^3v$ wokół (x, v) jest duża (bez podawania ilościowych danych). Ale każdy student dowolnego wydziału ścisłego uczelni wyższej wie, że bywa tak, iż $\lim_{t \rightarrow \infty} \lim_{N \rightarrow \infty} \neq \lim_{N \rightarrow \infty} \lim_{t \rightarrow \infty}$.

2.4. Pierścień Kaca

W marcowym numerze *Delty* z 2004 roku Krzysztof Rejmer przedstawił pewien mocno uproszczony model mechaniki statystycznej, tzw. **pierścień Kaca**. Został on zaproponowany przez polskiego matematyka Marka Kaca (tego od lematu Kaca).

Mamy N cząstek rozlokowanych równomiernie na okręgu, przy czym każda cząstka może występować w dwóch stanach (kolorach). W dyskretnych momentach czasu $t = n \in \mathbb{N}$ cząstki przesuwają się o jedno miejsce (w ustalonym z góry kierunku). Przy każdym przesunięciu zmieniają swój stan w losowy sposób, nie wchodzę tutaj w szczegóły.

W każdym razie, po $n = 2N$ krokach układ powraca do stanu wyjściowego. Jednak, gdy $1 \ll n \ll N$, to mamy

$$\langle \Delta(n) \rangle = \lambda^n \langle \Delta(0) \rangle,$$

gdzie $\Delta(n)$ jest bezwzględną różnicą liczb cząstek w dwóch stanach po n krokach, $0 < \lambda < 1$ i $\langle \cdot \rangle$ oznacza uśrednienie po „realizacjach” modelu. Zatem $\lim_{n \rightarrow \infty} \lim_{N \rightarrow \infty} \langle \Delta(n) \rangle = 0$ podczas, gdy $\lim_{N \rightarrow \infty} \lim_{n \rightarrow \infty} \langle \Delta(n) \rangle$ nie istnieje.